

УДК 174.4

Марія РОГОЖА

**ЕТИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ АКАДЕМІЧНОГО
СЕРЕДОВИЩА У ПРОБЛЕМНОМУ
ПОЛІ АКАДЕМІЧНОЇ ЕТИКИ:
ОСМИСЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ
ДІЄВОСТІ БУХАРЕСТСЬКОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ**

У статті здійснюється аналіз засад ціннісно-нормативної регуляції сучасного академічного середовища. Висвітлюються провідні зрушення у ціннісно чутливих площинах академічного життя, вказуються основні механізми етичної регуляції академічного середовища та їх значення у світлі викликів сучасного світу. Основні тенденції розвитку академічного середовища осмислюються через призму Бухарестської Декларації етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі (2004). Факторами трансформації традиційних уявлень про місце і роль університету як суспільної інституції в контексті Декларації визначено наступні: масовизація вищої освіти, єдність освіти і науки, розширення соціальних функцій університету. Системоутворюючими етичними цінностями академічного середовища є чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, підзвітність. У статті вказано, що розгляд факторів трансформації сучасної академії виводить на спеціальні питання етичного моніторингу й етичного аудиту й ширше — на загальні питання етичної регуляції. Остання щодо академічного середовища розуміється як ціннісно-нормативна діяльність, в ході якої члени академічної спільноти встановлюють правила професійної діяльності і дотримуються їх у повсякденній активності. Зазначається, що етичні правила фіксуються в етичних документах, які різняться імперативно-прескриптивною силою, мірою інституціональної підтримки, характером санкцій, за допомогою яких забезпечується дієвість етичного документу. У статті аналізується імперативно-прескриптивна сила етичного кодексу, декларації тощо. Особлива увага приділяється Упсальському кодексу науковця (1984) індивідуальним цінностям, слідування яким він покладає в обов'язок науковцям. У статті підкреслюється, що університети, прагнучи міжнародного визнання і співробітництва, стають перед вирішенням питання про дотримання етичних стандартів професійної діяльності. Це зобов'язує фахівців з етики включатися у вирішення актуальних питань європейського академічного простору та впроваджувати процедури етичного регулювання у вітчизняному академічному середовищі.

Ключові слова: академічне середовище, третя місія університету, відповідальність, етичний кодекс, етичний моніторинг

Сучасна система вищої освіти у пострадянських країнах, і зокрема в Україні, знаходиться у процесі реформ. Рішення приєднатися до Болонського процесу було прийнято у 2005 році. Але й до сьогодні входження в єдиний академічний простір Європи пов'язано із різного роду складнощами. Однією із засадничих проблем самовизначення пострадянського академічного співтовариства є те, що сама європейська освітня система знаходиться у процесі трансформацій. Європейський досвід формування вищої освіти перебуває наразі на стадії переосмислення та переформатування. На сьогодні є певне усвідомлення того, що українська вища освіта може бути ефективною і конкурентоспроможною лише за умови широкої взаємодії та співробітництва із європейськими інституціями. Тому трансформації в сучасному європейському академічному середовищі стають фактором, що ускладнює осмислення європейських напрацювань і розуміння змісту реформ, необхідних українській вищій школі.

У даній статті здійснюється спроба аналізу засад етичної регуляції сучасного академічного середовища. Зокрема висвітлюються провідні зрушення у вищій освіті у цінісно чутливих площинах, вказуються основні механізми етичної регуляції академічного середовища та їх значення у світлі викликів сучасного світу.

Сучасне суспільство вже традиційно називають «постіндустріальним», «постмодерним», «інформаційним», залежно від засновку, що покладається в основу визначення. Але попри різноманітність засадничих чинників — темпоральних, економічних, інформаційних — «знаннева» складова стає системоутворюючою. «Суспільство знань» є базовою дефініцією для сучасного соціального простору. Цей момент чітко артикульовано у Бухарестській Декларації етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі (2004).

Декларація була покликана визначити основні тенденції вищої освіти в європейському регіоні та викласти основні принципи їх етичного регулювання. Також Декларація визначила місію університету в умовах «суспільства знань», показала модуси трансформації традиційних уявлень про місце і роль університету як суспільної інституції. Факторами трансформацій стали наступні: масовизація вищої освіти, єдність освіти та науки, розширення соціальних функцій університету.

Масовизація вищої освіти є одним із найбільш очевидних зрушень сьогодні. Університет як освітня інституція «суспільства знань» переважно втратив статус елітарного закладу, відповідального за породження й збереження фундаментальної науки й освіченості. Він все більше перебирає на себе функції постачальника освітніх послуг в обсязі, який може задоволь-

нити потреби сучасного суспільства. Маси студентів отримують освіту на різних кваліфікаційних рівнях, від бакалаврату до докторантури. Звісно, докторські програми є найбільш спеціалізованими і найменшою мірою їх можна назвати масовими. Але в загальному об'ємі освітнього процесу навіть вони спрацьовують на посилення враження масовизації вищої школи через переважно формальний/ кількісний характер критеріїв, достатніх для досягнення даного кваліфікаційного рівня.

Масовість університетської освіти, стаючи нормою, потребує спеціального етичного регулювання. Це й знайшло відображення у Декларації, спрямованій на етичні цінності й принципи, що мають бути дотримані в умовах інтелектуальних викликів в сучасному суспільстві знань. Так, зокрема, у преамбулі Декларації вказано: «Дуже важливо, щоб ці етичні та моральні обов'язки, які стали у XXI столітті більш важливими, ніж будь-коли раніше, розглядалися за повного усвідомлення впливів радикального і швидкого розширення місії університету у суспільстві знань» [1]. Етичне регулювання цих процесів, етичне забезпечення збалансованості якості та масовизації стають сьогодні на порядку денному прикладної етики.

У Декларації, вперше у європейському інтелектуальному просторі, на нормативному рівні есплікується єдність освіти та науки. Цінності та принципи освіти представлені інтегрованими під вивіскою «академії». Власне, це й дає можливість вести мову про університет як «інституцію знань», покликану забезпечувати розвиток знання, навчання йому та його застосування у вирішенні проблем, що постають перед суспільством, у створенні технологій, що сприяють укріпленню спроможностей людини. Університет стає форпостом розповсюдження впливу науки на всі сфери людської діяльності: на промисловість та сільське господарство, охорону здоров'я, освіту й комунікації, адміністрування й систему безпеки тощо.

До недавнього часу в наукових колах широко застосовувалося розрізнення наукової й університетської діяльності із відповідним дисциплінарним поділом етики. Так, «етика науки» виступала в якості етичного супроводу досліджень, у той час як «академічна етика» опікувалася проблемами взаємодії учасників освітнього процесу. Російський дослідник О.О. Скворцов у такому ключі відмічає: «Можна сказати, що перший напрям [етики] прагне регулювати діяльність вчених, що склалися, чий обов'язок — вести дослідження у відповідності із найвищими цінностями наукового пошуку, а другий — існує для вчених-початківців, котрі тільки отримують уявлення про дані цінності, а також для їх педагогів» [3, 63]. Цілковито відповідно до духу Декларації Скворцов застерігає від застарілої тенденції зводити академічне середовище до простору освітніх закладів. Окрім власне університету до академічного середовища він пропонує зараховувати науково-дослідні інститути, а також всю публічну сферу нау-

ки, освіти, науково-популярної преси, електронний простір, пов'язаний із дослідницькою діяльністю, а ще способи трансляції наукового знання та його презентації [3, 63].

Очевидно, суттєво змінюється «місія університету», і ширше — академічного середовища як інтегрального простору науки та освіти. І Декларація фіксує зміст цієї зміни: «На університети покладено ключові інтелектуальні та культурні зобов'язання, що у заснованому на знаннях суспільстві є найбільш важливими» [1]. Ці зобов'язання базуються на етосі академічного середовища, його дусі, цінностях та принципах. Таким чином, ціннісно-навантажений академічний світ невідворотно впливає на «велике суспільство». Декларація наголошує, що університети «повинні взяти на себе пряму відповідальність і щосили добиватися дотримання найвищих етичних стандартів» [1].

У той же час, слід зазначити, що набір цінностей, до яких апелює Декларація, є досить традиційним і полягає в академічній цілісності викладання та навчання у поєднанні із дослідницькими цінностями. Системоутворюючими етичними цінностями академічного середовища, визначеними Декларацією, є наступні: чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, підзвітність.

Третім фактором змін у сучасному академічному середовищі є зростання частки управлінської та адміністративної діяльності в сучасному університетському житті, що відповідно означає підвищення ролі адміністраторів у функціонуванні академічного закладу. Декларація, фіксуючи цей факт, підкреслює, що розширення й ускладнення університетського життя об'єктивно вимагає дієвої й ефективної організації керівництва та управлінських структур університету. У світлі суспільних викликів однією із принципів вимог до адміністраторів та управлінців стає вимога етичної компетентності: «Президенти, ректори, проректори та інші керівники вищих навчальних закладів мають бути відповідальними не лише за ефективне управління вузами та їх академічний розвиток, але й за забезпечення морального лідерства» [1]. Із цією метою Декларація пропонує взяти до уваги регулятивний потенціал «етичного аудиту» й використовувати його як складову інституційної діяльності в академічному середовищі.

Розгляд факторів трансформацій в сучасному академічному середовищі виводить на спеціальні питання етичного моніторингу й етичного аудиту й ширше — на загальні питання етичної регуляції, в рамках якої моніторинг та аудит є окремими процедурами.

Слід зазначити, що проблеми університетського життя стають сьогодні темою широких обговорень громадськості й спеціального наукового інтересу фахівців різних галузей соціогуманітарного знання. Звісно, такий підвищений інтерес не означає автоматичного вирішення проблем, що

ставляться в ході обговорень. Радше навпаки, перехресні дискусії й занадто широкі теми призводять до втрати якості обговорень. Ці обговорення, все більше заглиблюючись у деталі, оперують поняттями, позірно очевидними, але такими, що по-різному використані у різних контекстах, втрачають чітке змістовне навантаження. Так, навіть хоча участь професійних етиків у фаховому обговоренні морально-етичних проблем академічного середовища не можна назвати дуже активною, етичний дискурс по спеціальним питанням здійснюється за рахунок втрати чіткої загальної картини етичної регуляції. Тому є сенс докладніше оглянути засади та механізми моральної регуляції академічного середовища.

Етична регуляція академічного середовища є ціннісно-нормативною діяльністю, у ході якої члени академічного середовища встановлюють правила професійної життєдіяльності й дотримуються їх у повсякденній активності. Правила професійної діяльності в академічній сфері можуть формуватися двома шляхами. По-перше, правила можуть бути запропоновані експертами-етиками/ етичними комітетами/етичними комісіями первинним осередкам академічного середовища для широкого обговорення і коректування/ внесення змін і пропозицій із подальшим затвердженням на Вченій раді інституції. По-друге, формування правил можливе в умовах високого рівня самоорганізації членів академічного середовища за відсутності організації експертів-етиків: правила формуються у первинних осередках із подальшим затвердженням на Вченій раді.

Закріплюються правила у різного роду етичних документах, які варіюються залежно від імперативно-прескриптивної сили, міри інституціональної підтримки, характеру санкцій, за допомогою яких забезпечується дієвість етичного документу [2, 17]. У ряд нормативно-етичних документів, що регламентують діяльність академії можна віднести кодекси, угоди, а також посадові інструкції, що регулюють повноваження й обов'язки посадових осіб, якщо вони створені з урахуванням духа і букви Бухарестської декларації.

Найпершим серед етичних документів зазвичай називають кодекс. Примітно, що експерти-етики, які здійснювали етичний аналіз академічного простору у країнах-учасницях СНД, стверджують, що на пострадянському просторі існує своєрідна мода на кодифікацію спеціальної діяльності: «Кодифікація спеціальних видів діяльності залишається модою, знаком “цивільності”, всього лише вираженням рецептивності до висловлювань і рекомендацій високих політичних осіб», і відповідно «висловлювання “етичний кодекс” може цілком потрактовуватись формально, поверхово» [2, 17]. Наряду із широким потрактуванням етичного кодексу існує й спеціальне, вузьке. Кодекс — це документ із чітко визначеними нормами та чітко окресленими санкціями щодо виконання, а також із визначеними процедурами їх застосування. «Принципи» та «угоди» є документами

пом'якшеного імперативного навантаження. А «для регламентації діяльності аморфних товариств, наприклад, професій... доцільним є етичний документ у форматі декларації. За змістом декларація може нічим не відрізнитися від угоди чи кодексу. Єдине, що її відрізняє, це рекомендаційний (нехай і наполегливий) характер» [2, 18–19].

На думку експертів-етиків, на більш, ніж рекомендаційний характер декларація претендувати не може. Водночас вони зазначають, що є окремі декларації, які долають власне дорадчий характер і набувають статусу обов'язкових рекомендацій. Перш за все цю тенденцію убачають у тих сферах соціальної активності, що є найбільш етично чутливими, таких як медицина, права людини тощо. Безумовно, академічне середовище сьогодні є таким етично чутливим і соціально вразливим простором, де етична регуляція є більш ніж затребуваною. Наприклад, Бухарестська декларація експлікує намір бути більше, ніж дорадчим документом, й оголошує, що «недостатньо слідувати високим моральним стандартам на рівні риторики. Дуже важливо, щоб такі стандарти дотримувались і втілювались у життя у кожному аспекті вищого навчального закладу — не тільки через викладання й дослідницькі програми, але і з точки зору керівництва й управління вузами й залучення зовнішніх зацікавлених кіл (стейкхолдерів)» [1].

Слід відзначити етапи конкретизації загальних принципів декларацій та їх послідовне просування у тканину повсякденної життєдіяльності. Російський дослідник А. А. Сичов так представляє процес конкретизації принципів та їх послідовне впровадження: «Спочатку свою політику у відповідності до нормативних міжнародних документів і під контролем міжнародної громадськості коректують держави. У подальшому, вже у відповідності до державної політики, трансформується діяльність організацій та груп, коректуються їх статuti та моральні кодекси. Нарешті, утвердившись на організаційному рівні, нові ідеї починають справляти вплив на переконання і вчинки конкретної людини» [4, 92].

Відповідно до етапів конкретизації етичних принципів та правил можна розрізнити етичні документи, що засновуються на суспільних та індивідуальних чеснотах. Експерти розрізняють етичні документи, що засновуються на таких цінностях, як згода та чесність. Так, зокрема, якщо в основу етичного документу покладено чесноту чесності, то він передбачає високий рівень особистої відповідальності члена академічного середовища та його спроможність здійснювати моральний вибір. Якщо ж етичний документ засновується на принципі згоди, то в ньому відповідальність перекладається на всіх, хто дотримується прийнятого етичного документу, а власне етичний пафос зводиться до сумлінного виконання встановлених правил. Зразком етичного документу, заснованого на принципі згоди, може бути, власне, Бухарестська декларація. Прикладом етичного документу, що

окреслює індивідуальну відповідальність члена академічного середовища, є Упсальський кодекс науковця (1984). У цьому документі вказано, що його створено для окремих науковців (а не товариств), оскільки саме індивідуальний вчений морально проблематизує спірні питання своєї діяльності і робить їх проблемою совісті. Чітко позиціонуючи індивідуальний характер Упсальського кодексу, його розробники підкреслюють у роз'ясненнях: «Якби кодекс був схвалений університетом чи подібною інституцією, він би підпав під категорію законів, запроваджених управлінськими структурами. Індивідуальний вчений не мав би зобов'язання дотримуватися його особисто. Це був би кодекс *для вченого*, а не кодекс *вченого*» [5, 314]. Звісно, така досить категорична позиція передбачає високий рівень самосвідомості вченого. І досі цей Кодекс є однією із найбільш яскравих програм індивідуальної відповідальності науковця.

Аналіз суспільного дискурсу по питанням пріоритету принципів чесності та згоди дозволяє фахівцям свідчити, що «суспільство, визнаючи і високо цінуючи принцип чесності, схиляється до пріоритету принципу згоди, тобто соціально-моральні встановлення... мають підкріплюватися спеціальним контролем і санкціонуванням, що здійснюється за допомогою певних процедур у відповідності до певних правил» [2, 18].

Контроль за дотриманням етичних правил в академічній діяльності здійснюється двома шляхами. Серед процедур етичного контролю розрізняють моніторинг та аудит. Етичний моніторинг — це процес спостереження за виконанням етичних документів, відповідністю діяльності етичним стандартам, в них закладених. Моніторинг здійснюється безперервно самими членами академії, учасниками академічного процесу. Етичний аудит — є процедурою оцінки діяльності університету на відповідність етичним стандартам, закладеним в етичних документах. Аудит провадиться спеціалістами, спеціально навченими співробітниками чи зовнішніми консультантами, членами етичних комітетів/ комісій різного підпорядкування. Важливо зазначити, що у фокусі етичного моніторингу знаходиться досить широкий спектр питань, що охоплює проблемні питання академічного середовища в цілому, у той час як етичний аудит зосереджується на спеціальному питанні, сконцентрованому у певному випадку (кейсі).

Дієвість етичних документів у сучасному суспільстві знань засновується на досить високому рівні соціально-нормативної культури та чутливості до неї, сформованій досвідом громадянського суспільства та наявності «реальних організаційних передумов для здійснення контролю за дотриманням принципів (норм) етичного документу, що конкретно виражається в існуванні й активному функціонуванні етичних уповноважених, етичних комісій, інституту суспільних слухань тощо» [2, 18]. Досвід громадянської взаємодії, сформований і розвинений в активно діючому громадянському

суспільстві, сприяє тому, що «самі ці процедури і правила є результатом суспільної... згоди, а їх застосування — предметом суспільної уваги та критичного обговорення» [2, 18].

Важливо підкреслити, що сутність етичної нормотворчості в академічному середовищі, рівно як і в інших сферах суспільного життя, які потребували регламентації діяльності своїх суб'єктів, полягає у тому, що створення нормативних документів і слідування їм у практичному житті не означає припинення роботи по виявленню нових, етично вразливих й етично сумнівних практик. Обговорення й подальше відображення досягнутого консенсусу у нових чи удосконалених регламентаціях являє собою безперервний процес. Поступово проблематизуються питання, які раніше вважалися етично нейтральними, що, у свою чергу, свідчить про підвищення етичної культури суспільства. Наприклад, все більше уваги громадськості, членів академічного середовища та експертів-етиків привертають до себе вади академічного середовища та сумнівні практики (як-то плагіат, хибне співавторство, підтасовка фактів, безвідповідальність (в логіці «банального зла» Х. Арендт)). Довгий час ці етично сумнівні явища не підлягали цілеспрямованому впливу організаційної культури, особливо на пострадянському просторі, де академічне середовище було поставлено на межу фізичного виживання. Але вже сьогодні стало очевидно, що нечутливість до цих вад і подальша бездіяльність по надолуженню такого відставання в етичному регулюванні академічної діяльності від провідних академічних закладів європейського простору приносить втрати символічного капіталу, і як наслідок — матеріальні збитки академічним установам, зокрема в Україні.

Така ситуація завдає значної шкоди університетам саме на міжнародному рівні. Адже тоді, коли університет намагається досягти міжнародного визнання і налагодити співробітництво із світовими лідерами вищої освіти, гостро стає питання про дотримання етичних стандартів професійної діяльності. Провідні європейські університети у своїх нормативних документах (кодексах) підкреслюють, що не лише самі дотримуються етичних стандартів академічної діяльності, але й співробітничать тільки з тими закладами, які практикують етичну регуляцію академічного життя. А це вимагає від експертів-етиків адекватних відповідей на виклики університету з боку суспільства знань. Етики мають включатися у вирішення актуальних питань європейського академічного простору та впроваджувати процедури етичного регулювання у вітчизняному академічному середовищі.

Література:

1. Бухарестская декларация по этическим ценностям и принципам высшего образования в Европейском регионе (2004). CEPES, Бухарест, available at: URL <http://www.sde.ru/files/t/pdf/2.pdf> /

2. Апресян, Р. Г., Кубарь, О. Н., Юдин, Б. Г. (2011) *Об этических принципах научной деятельности: Аналитический обзор и Проект Декларации для государств-участников СНГ*. Изд-во НИИЭМ им. Пастера, Санкт-Петербург, 36 с. 3. Скворцов, А. А. (2009) “Этическое регулирование в академической среде: различные модели построения” *Этическое регулирование в академической среде: Материалы международной научно-практической конференции* (Ред. П. А. Сафронова). МАКС Пресс, Москва, сс. 63–80.
3. Сычев, А. А. 2010 “Экологическая этика как сфера практических действий” *Этика и экология* (Отв. ред. Р.Г. Апресян). НовГУ имени Ярослава Мудрого, Великий Новгород, сс. 67–92.
4. Gustafsson B., Rydén L., Gunner T., Wallensteen P. (1984) “Focus On: The Uppsala Code of Ethics for Scientists” *Journal of Peace Research*. No 21. pp. 311–316.

Мирия Рогожа. Этическое регулирование академической среды в проблемном поле академической этики: осмысление механизмов действенности Бухарестской Декларации.

В статье представлен анализ оснований ценностно-нормативной регуляции современной академической среды. Освещаются основные изменения в ценностно чувствительных плоскостях академической жизни, указываются основные механизмы этической регуляции академической среды и их значение в свете вызовов современного мира. Основные тенденции развития академической среды осмысляются через призму Бухарестской Декларации этических ценностей и принципов высшего образования в Европе (2004). Факторами трансформации традиционных представлений о месте и роли университета как общественного института в контексте Декларации определены следующие: массовизация высшего образования, единство образования и науки, расширение социальных функций университета. Системообразующими этическими ценностями академической среды являются честность, доверие, справедливость, уважение, ответственность, подотчетность. В статье указано, что рассмотрение факторов трансформации современной академии выводит на специальные вопросы этического мониторинга и этического аудита и шире — на общие вопросы этической регуляции. Последняя в отношении академической среды рассматривается как ценностно-нормативная деятельность, в ходе которой члены академического сообщества устанавливают правила профессиональной деятельности и придерживаются их в повседневной активности. Отмечается, что этические правила фиксируются в этических документах, отличающихся императивно-прескриптивной силой, мерой институциональной поддержки, характером санкций, при помощи которых обеспечивается действенность этического документа. В статье анализируется императивно-прескриптивная сила этического кодекса, декларации. Особое внимание уделяется Уппсальскому кодексу ученого (1984), индивидуальным ценностям, следование которым вменяется в обязанность ученым. В статье подчеркивается, что университеты, стремясь к международному признанию и сотрудничеству, становятся перед решением вопроса о соблюдении этических стандартов профессиональной деятельности. Это обязывает специалистов по этике включаться в решение актуальных вопросов европейского академического пространства и внедрять процедуры этического регулирования в отечественной академической среде.

Ключевые слова: академическая среда, третья миссия университета, ответственность, этический кодекс, этический мониторинг.

Mariya Rohozha. Ethical Regulation of Academia in Academic Ethics Matters: Comprehending the Bucharest Declaration Efficiency.

The paper is focused on the analysis of the contemporary academia normative regulation grounds. Leading transformations in value vulnerable spheres of academia are exposed; main components of ethical regulation in academia and their meaning in prospects of the contemporary world challenges are defined. Main tendencies of the development of academia are comprehended in the light of the Bucharest Declaration Concerning Ethical Values and Principles for Higher Education in the Europe Region (2004). The transformation factors in comprehension of the university as the public institution place and role in prospects of the Declaration are the following: the higher education massivization, the education and science integrity, enlargement of university social functions. The backbone ethical values of academia are: fairness, trust, justice, respect, responsibility, accountability. The paper argues that the analysis of the contemporary academia transformations factors stipulate special issues of ethical monitoring and ethical audit, and in broader sense — general issues of ethical regulation. Ethical regulation of academia is the value-normative activity, within which members of academic community establish professional rules and follow them in daily life. It is mentioned in the paper that ethical rules are usually fixed in ethical documents. Ethical documents vary in imperative-prescriptive power, measure of international support, specifics of sanctions with the help of which their effectiveness is provided. Imperative-prescriptive power of the ethical code and the declaration is analyzed in the paper. Special attention is paid to the Uppsala Code of Ethics for Scientists (1984), to follow the norms of which is mandatory for academicians. It is stressed in the paper that universities, while striving for the international recognition and collaboration have to keep within the ethical standards for professional activity. Such situation obliges ethicists to join in resolving the topical questions of the European academic space and implementation of ethical regulation procedures in Ukrainian academic space.

Keywords: *academia, university third mission, responsibility, ethical code, ethical monitoring.*